

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
УДК 340.15

Господарець Діана Миколаївна

студентка

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Господарец Диана Николаевна

студентка

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Hospodarets Diana

Undergraduate of the

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Науковий керівник:

Теремцова Ніна Володимирівна

кандидат юридичних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ПРАВОВА ДЕРЖАВА У СУЧАСНОМУ РОЗУМІННІ
ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО В СОВРЕМЕННОМ ПОНИМАНИИ
LEGAL STATE IN MODERN CONTEXT**

Анотація. Дану статтю присвячено переосмисленню класичної концепції правової держави, аналізуються ознаки правової держави, основні проблеми її розвитку в демократичних і недемократичних державах, неточності в підпорядкуванні держави суспільству, погляди всіх вчених, починаючи від зародження даної концепції і до наших днів, проводяться паралелі між національним законодавством України і міжнародними актами щодо цього питання.

Таким чином, правова держава - це новий етап у становленні й розвитку державності. Її слід розглядати як певний результат історичного розвитку і як досягнення загальнолюдської правової культури. Такий тип держави повинен не тільки проголошувати права і свободи особи, а й створювати розгалужений механізм їхнього захисту. Важливим є також те, що правову державу неможливо проголосити - вона повинна утворитися як результат реформ економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між громадянським суспільством, державою і особистістю.

Ключові слова: держава, правова держава, права людини, покоління прав людини, сучасна правова держава.

Анотація. Данная стаття посвящена переосмыслению классической концепции правового государства, анализируются признаки правового государства, основные проблемы его развития в демократических и недемократических государствах, неточности в подчинении государства обществу, взгляды всех ученых, начиная от зарождения данной концепции и до наших дней, проводятся параллели между национальным законодательством Украины и международными актами по этому вопросу.

Таким образом, правовое государство - это новый этап в становлении и развитии государственности. Её следует рассматривать как определенный результат исторического развития и как достижение общечеловеческой правовой культуры. Такой тип государства должен не только провозглашать права и свободы личности, но и создавать разветвленный механизм их защиты. Важно также то, что правовое государство невозможно провозгласить - оно должно образоваться как результат реформ экономических, политических, государственных и

правових інститутів, реального змінення характеру взаємостосунків між громадянським суспільством, державою та особою.

Ключові слова: *держава, правова держава, права людини, покоління прав людини, сучасна правова держава.*

Summary. *This article is devoted to rethinking the classical concept of the rule of law, analyzing the features of the rule of law, the main problems of its development in democratic and undemocratic states, inaccuracies in the subordination of the state to society, the views of all scientists, from the birth of this concept to the present day, parallels between the national legislation of Ukraine and international acts on this issue.*

So, the rule of law is a new stage in the establishment and development of statehood. It should be regarded as a certain result of historical development and as the achievement of universal human culture. Such a type of state should not only proclaim the rights and freedoms of a person, but also create a ramified mechanism for their protection. It is also important that the rule of law can not be proclaimed - it should be formed as a result of the reforms of economic, political, state and legal institutions, a real change in the nature of the relationship between civil society, state and personality.

Key words: *state, rule of law, human rights, generations of human rights, ombudsman (ombudsperson), modern law-governed state.*

Постановка проблеми. Нині принцип правової держави прямо чи опосередковано закріплений у конституціях багатьох країн, хоча ідеалу правової держави ще не досягнуто в жодній з них. Очевидно, що цей, як і будь-який інший суспільний ідеал, не може бути повністю реалізований на практиці. Насамперед він є орієнтиром суспільно-політичного розвитку конкретної країни. Це повною мірою стосується і молоді української держави.

Громадянське суспільство в сучасному розумінні - це суспільство, здатне протидіяти державі, контролювати її діяльність, визначити її місце і тримати державу у визначених межах. Постає питання: а за яких же умов можлива здатність суспільства до політичної саморегуляції у правовій державі? Якими методами необхідно впроваджувати такий тип держави.

Аналіз останніх досліджень. Вважають, що окремі ідеї та елементи правової державності виникли ще в період античності. Проте власне теорія правової держави є продуктом буржуазної доби. Вона формувалася в історичному і духовному контексті доби Просвітництва як протиположна свавіллю феодальних правителів і уявленням про дарований характер прав і свобод людини. Внесок у теорію правової держави зробили багато мислителів, але особливу роль в її формуванні відіграв І. Кант, який визначав державу як «об'єднання великої кількості людей, що підпорядковані правовим законам» [5, с. 354]. Саме під його впливом у Німеччині сформувався впливовий науковий напрям, учасники якого розробляли теорію правової держави (Р. фон Моль, К. Т. Велькер, О. Бер та ін.).

У передових країнах світу принципи правової державності почали втілюватися ще наприкінці XVIII ст. Насамперед, їх декларували Конституція США (1787 р.) і французька «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.), яка проголосила, що «люди народжуються і залишаються вільними й рівними в правах» [14, с. 26]. Проте вперше принцип правової державності було записано в Основному законі ФРН 1949 р. [9, с. 552–553]. Нині він прямо чи опосередковано закріплений у конституціях багатьох країн, хоча «ідеалу правової держави ще не досягнуто в жодній» з них [11, с. 138]. Очевидно, що цей, як і будь-який інший суспільний ідеал, не може бути повністю реалізований на практиці. Насамперед він є орієнтиром суспільно-політичного розвитку конкретної країни. Це повною мірою стосується і молодій українській державі.

Термін «правова держава» уперше вжив К.-Т. Велькер у 1813 р. Проте у загальний державно-правовий і політичний лексикон він увійшов у 1829 р. завдяки зусиллям юриста і політика Р. фон Моля [12]. Пізніше цей термін набув поширення і в інших країнах, де теорію правової держави розробляли насамперед правники. Через давні академічні зв'язки з Німеччиною у вітчизняній науці закріпилося поняття «правова держава» як дослівний переклад німецького слова «rechtsstaat». В англomовній літературі його аналогом є термін «the rule of law», тобто «правління (верховенство) закону».

У ХХ ст. теорія правової державності також розвивалася, зокрема, під впливом концепції соціальної держави і тих змін, що відбувалися в суспільному житті передових країн світу. В СРСР до початку «політики перебудови і гласності» М. Горбачова її характеризували як буржуазну і тому повністю заперечували. В незалежній Україні до теорії правової держави прикута увага багатьох учених-суспільствознавців (правників, політологів, філософів). Це зумовлено як необхідністю її подальшого розвитку, так і потребою практичного втілення в нашій державі.

Отже, історично правова держава формувалася як ідеологічна та політична складова ліберально-демократичного (буржуазного) суспільства. Тому на Заході, насамперед серед політиків, поширена точка зору, що в неліберальних країнах держава не може бути правовою. На думку В. Якушика, насправді, існує багато моделей (типів і різновидів) правової держави, які формуються за конкретних культурно-історичних умов і тому можуть значною мірою відрізнятися одна від одної. Зокрема, дослідник виокремлює такі її історичні типи: рабовласницька, дворянська, ліберальна, соціальна, демократична і гуманістична [15, с. 181–185]. На нашу думку, історично концепція правової держави, дійсно, була продуктом західної цивілізації, проте нині вона набула поширення і за її межами, що породжує розбіжності не тільки в її тлумаченні, а й в практичному застосуванні.

Метою статті є визначення основних аспектів концепції правової держави і з'ясування проблеми її запровадження у багатьох країнах світу і основних механізмів, що є рушійною силою на шляху до правової держави.

Виклад основного матеріалу. Держава, як суспільний інститут, є історичним феноменом. Вона виникає на певному етапі розвитку конкретного народу, а потім еволюціонує під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Змінюються принципи побудови і діяльності держави, її структура і функції тощо. Надбанням політичної науки у XVIII–XX століттях стала теорія правової соціальної держави, яка нині має багато прихильників у різних країнах світу. В першій статті Конституції України сказано, що вона є «суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою» [8].

Основними принципами і ознаками правової держави є:

1. Верховенство права в усіх царинах суспільного життя, у взаємовідносинах між державою і громадянином. Правова держава – це така держава, яка контрольована правом. Основним засобом такого контролю є конституція, що розглядається як юридичне втілення суспільного договору. Верховенство права також передбачає, що за своїм змістом закони не виходять за ті правові межі, які встановлені для втручання держави в життя індивіда і громадянського суспільства. Тому помиляються ті, хто головним принципом правової держави називає верховенство закону, оскільки воно може бути і в неправовій державі.

Верховенство права також означає, що закони поширюються не тільки на звичайних громадян, а й на органи державної влади та на її посадових осіб, починаючи від дрібного чиновника місцевої адміністрації й закінчуючи главою держави.

Нині верховенство права також передбачає пріоритет міжнародного права над національним, якщо держава підписала і ратифікувала

відповідний правовий акт, а також відповідність норм внутрішнього законодавства загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

2. Правова рівність громадян, які є рівними перед законом, мають однакові права й обов'язки, несуть однакову відповідальність за порушення чинного законодавства незалежно від їхнього соціального походження, матеріального становища, расової, національної, конфесійної та іншої належності.

3. Пріоритет невід'ємних прав людини перед правами будь-якої спільності (класу, нації, конфесії тощо), прав народу перед правами держави. Навпаки, у неправових державах перевагу надають правам спільності, а не правам індивіда, правам держави, а не правам суспільства. Саме це співвідношення пріоритетів найбільш яскраво демонструє відмінності західної і східної, демократичної і недемократичної політичних культур.

4. Гарантування й охорона прав та свобод людини і громадянина, створення умов для їх якомога повної реалізації. Ці права і свободи стають ядром усієї правової системи держави, змістом її діяльності. У третій статті Конституції України зокрема сказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. ...Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [8].

5. Принцип взаємної відповідальності держави й особи. У правовій державі досягається юридична рівність не тільки громадян, а й громадян і держави. Зокрема, це передбачає юридичну відповідальність її посадових осіб за порушення прав і свобод особи, право в судовому порядку оскаржувати їхні неправомірні дії. Нині громадяни більш-менш розвинених країн можуть позиватися на власну державу не лише до національних, а й до міжнародних судів. Зокрема, кожен громадянин держави-члена Ради

Європи має право звернутися до Європейського суду з прав людини. З позовом проти власної держави до нього можуть звертатися лише ті громадяни, які вичерпали усі засоби захисту своїх прав і свобод, що передбачені національною правовою системою. З 1997 р. це стало можливим і для громадян України.

б. Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких має бути відносно самостійною й врівноважувати інші. В контексті нашої теми на особливу увагу заслуговує принцип незалежності судової «гілки» влади, судів різної юрисдикції, до яких громадяни можуть позиватися на тих посадових осіб, що порушують їхні конституційні права. «Україна повинна створити справді незалежну судову систему, якщо вона хоче бути ближче до ЄС», – заявив комісар ЄС Г. Етінгер, виступаючи на засіданні Європарламенту під час дебатів про ситуацію в Україні [2].

На нашу думку, за своїм суспільно-політичним змістом теорія і практика правової держави спрямовані на утвердження принципу суверенітету народу, підпорядкування держави суспільству, захист прав і свобод людини і громадянина. На основі багатовікового досвіду людства склалися такі уявлення про них, що схвалені світовою спільнотою й покладені в основу низки важливих міжнародних документів, у тому числі й міжнародно-правових актів, які є обов'язковими для виконання. Насамперед це ухвалені ООН «Загальна декларація прав людини», «Пакт про громадянські і політичні права», «Пакт про економічні, соціальні і культурні права», а також низка конвенцій. Важливу роль відіграє європейська «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод», відкрита для підписання в 1950 р., і низка протоколів до неї. Революційним за своїм значенням став протокол № 6 (1983 р.), за яким усі члени Ради Європи беруть на себе зобов'язання скасувати смертну кару в мирний час [7]. У 1998 р. Україна підписала, а в 2000 р. ратифікувала його, ухваливши відповідний закон.

Система викладених у цих та інших документах норм становить міжнародні стандарти в царині прав і свобод людини й громадянина. Тільки співвідносячи з ними законодавство і практику діяльності конкретної держави, можна визначити, чи є вона насправді правовою. Головною юридичною гарантією безпеки людини від свавілля з боку держави є презумпція невинуватості. «Кожна людина, – зазначено в “Загальній декларації прав людини”, – обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту» [3]. В неправових державах цей принцип грубо порушують, фактично діє «презумпція винуватості», коли людина має доводити свою непричетність до злочину, в якому її звинувачують. На жаль, радянську практику потурання невід’ємних прав і свобод особи наслідує і сучасна українська держава.

Нині в науковій літературі існують різні класифікації прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, за часом появи К. Васак запропонував поділяти їх на права і свободи першого, другого і третього покоління [17, с. 29]. До першого покоління він зараховує громадянські і політичні права, до другого – економічні, соціальні і культурні, а до третього – так звані права солідарності («rights of solidarity»). Фактично це колективні права, тобто права різних людських спільнот: меншин, народів, націй (право на розвиток; право на здорове й екологічно збалансоване довкілля; право на мир; право на спільний спадок людства тощо) [17, с. 29]. В сучасній літературі їх також називають «солідарними правами» («solidarity rights») [16, с. 17]. Щоправда, частина фахівців не зараховує їх до прав людини, оскільки їхнім суб’єктом виступає не індивід, а певна спільнота [1, с. 53]. На нашу думку, таке протиставлення не можна вважати виправданим, адже «індивідуальні» і «колективні» права тісно взаємопов’язані. «Оскільки ці права є відображенням певної концепції громадського життя, вони можуть бути

втілені лише спільними зусиллями індивідів, держави та інших органів влади, публічних і приватних інституцій» [17, с. 29].

Правова держава не тільки проголошує права і свободи особи, а й створює розгалужений механізм їхнього захисту. Насамперед це суд і прокуратура. Також у багатьох розвинених державах є омбудсман – спеціальна посадова особа, яку обирають або призначають для контролю за дотриманням людських прав і свобод. Важливу роль у їхньому захисті також відіграють інститути громадянського суспільства, національні й міжнародні правозахисні організації. Соціальною передумовою правової держави є розвинене громадянське суспільство, а політичною – консолідований демократичний режим.

Згодом практика виявила вузький горизонт «класичної» (власне ліберальної) концепції правової держави, оскільки вона проголошувала лише громадянські і політичні права, тобто права «першого покоління». З часом нагальні потреби суспільного розвитку поставили на порядок денний проблему соціальних, економічних і культурних прав людини, спричинивши появу концепції соціальної держави.

В історії європейської суспільної думки ідея соціально-орієнтованої державності є однією з найдавніших. Зокрема, ще античні мислителі наголошували на тому, що держава має служити загальному благу. Концептуальним ядром теорії соціальної держави стала ідея відповідальності, що дедалі зростає, держави за добробут і всебічний розвиток своїх громадян. Її практична реалізація стає можливою завдяки цілеспрямованій соціальній політиці держави, появі у неї нових функцій. Спочатку вона виникла як принцип побудови і діяльності держави, що опікується найменш забезпеченими верствами населення, займається їхнім соціальним захистом. Проте нині в розвинених країнах соціальна політика охоплює усе суспільство, орієнтуючись на соціальні потреби в широкому розумінні цього слова. І хоча перші соціально орієнтовані держави з'яви

лися лише в 70-ті рр. XIX ст., концепцію соціальної держави й відповідний термін (sozialstaat) запровадив ще в 1850 р. німецький учений Л. фон Штейн. На його думку, держава «зобов'язана сприяти економічному і суспільному прогресу усіх своїх громадян, оскільки розвиток одного є умовою розвитку іншого, і саме в цьому значенні ідеться про соціальну державу» [цит. за 4]. Саме термін «соціальна держава», як «калька» з німецької, набув поширення й в українській науці. В англomовній літературі вживається термін «the welfare state», тобто «держава загального добробуту». Учені, що розробляли концепцію соціальної держави в XX ст. (Т. Ріттер, М. Бонетті, К. Хессе та ін.), спиралися на дослідження економічного і соціального розвитку європейських країн у повоєнний період, враховуючи досягнення і проблеми як держав «загального добробуту», так і країн «реального соціалізму».

На думку С. Калашникова, теорія і практика соціальної держави пройшли кілька етапів свого розвитку – від так званого соціалістичного (1870-ті – 1930-ті рр.) до ліберальної соціальної держави (з середини 1990-х рр.) в сучасних розвинених країнах [4]. Нині більшість держав принаймні формально можна вважати соціальними, проте у розвитку своєї «соціальності» вони перебувають на різних стадіях.

Крім історичних типів, науковці також виокремлюють моделі соціальної держави: ліберальну (англосаксонську), консервативну (континентально-європейську) і соціал-демократичну (скандинавську) [10]. Як вважає В. Торлопов, одним з головних критеріїв їх виокремлення є співвідношення обсягів державного і недержавного (приватного та корпоративного) фінансування соціальних потреб [13, с. 4–8]. У соціальній державі ліберального типу переважає недержавне (позабюджетне) фінансування (Велика Британія, Канада, США тощо); в консервативній вони є приблизно рівними (ФРН, Італія, Франція та ін.); у соціал-демократичній моделі бере гору державне фінансування (Данія, Норвегія, Швеція тощо).

Під впливом суспільної практики утворилися національні різновиди соціальної держави – британська, шведська, німецька, американська та ін. Попри спільні риси, що притаманні конкретним історичним типам і моделям соціальної держави, в кожній країні вона має свою специфіку, яка виявляється також у тому, що головний наголос робиться на різних соціальних проблемах. На нашу думку, в Україні найближчими роками основний акцент треба зробити на охороні здоров'я й підвищенні якості освіти.

Становлення соціальної держави – це дуже складний, тривалий і внутрішньо суперечливий процес. Головне протиріччя соціальної держави полягає в тому, що для реалізації своїх соціальних зобов'язань вона має всіляко стимулювати економічну активність як підприємців, так і найманих працівників, натомість значні соціальні програми гальмують розвиток бізнесу і породжують у суспільстві атмосферу соціального утриманства. Наразі це протиріччя політично розв'язується за рахунок так званого маятника – поперемінного приходу до влади лівоцентристських і правоцентристських політичних сил.

Історично принципи правової і соціальної держави формувалися окремо і в чомусь навіть суперечили один одному. Згодом стало очевидним, що за умов низького рівня життя деформується уся структура прав і свобод особи, стає недоступним їх юридичний захист тощо. Ось чому без утілення в життя принципів соціальної держави нині неможлива реалізація не тільки прав «другого покоління» – економічних, соціальних і культурних, а й прав «першого покоління» – громадянських і політичних. Одним із перших це усвідомив визначний правник і соціолог Б. Кістяковський. На його думку, глибокий аналіз змісту французької «Декларації прав людини і громадянина» «приводить до переконання в тому, що поряд з громадянськими і політичними правами мають бути поставлені права соціальні, поряд із свободою від втручання держави в певну сферу

особистого і суспільного життя, і з правом на участь в організації й спрямуванні діяльності держави має бути поставлене право кожного громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного і духовного існування» [6, с. 287].

Усвідомлення взаємообумовленості прав «першого» і «другого» покоління спонукало німецького ученого Г. Гелера ввести в науковий обіг поняття «соціальна правова держава», яке містять конституції багатьох сучасних країн.

Висновки. На нашу думку, достатньо говорити лише про правову державу, але не в її «класичному», нині вже застарілому розумінні, а в сучасному, що передбачає гарантування і реалізацію не тільки громадянських і політичних, а й усього комплексу людських прав і свобод, індивідуальних і колективних. Для побудови громадянського суспільства в Україні необхідно забезпечити компроміс між різними політичними партіями, спрямувати зусилля політиків та економістів на об'єднання суспільства для пошуку шляхів виходу з економічної кризи, вирішити проблему міжнаціональних і міжконфесійних відносин, енергійніше проводити реформування національного законодавства з урахуванням вимог міжнародного права. Враховуючи інші аспекти сучасного розуміння держави, першу статтю Конституції України було б доцільно викласти у такій редакції: «Україна – це суверенна, демократична, правова держава». Розбудова у нас саме такої держави вимагає величезних зусиль і наполегливої праці не одного покоління українців.

Література

1. Азаров А. Я. Система защиты прав и свобод человека / А. Я. Азаров. – М. : Московская школа прав человека, 2007. – 341 с.

2. Для наближення до ЄС Україні потрібні справді незалежні суди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eunews.unian.net/ukr/detail/195873. – Назва з екрана.
3. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Назва з екрана.
4. Калашников С. В. Очерки теории социального государства [Електронний ресурс] / С. В. Калашников. – Режим доступу: iisocialnogogosudarstva.doc. – Назва з екрана.
5. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Кант И. Критика практического разума. Основы метафизики нравственности. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.
6. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб. : РХГИ, 1998. – 800 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Назва з екрана.
8. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр. – Назва з екрана.
9. Мелехин А. В. Теория государства и права / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.
10. Новіков В. М. Побудова соціальної держави як найважливіша складова історичного розвитку [Електронний ресурс] / В. М. Новіков, В. Г. Хара. – Режим доступу: www.infolibrary.com.ua/books-text-10887.html. – Назва з екрана.
11. Протасов В. Н. Теория права и государства / В. Н. Протасов. – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
12. Соколов А. Н. Правовое государство в России : состояние, проблемы и перспективы развития [Електронний ресурс] / А. Н. Соколов // Правовое государство : теория и практика. – 2011. – № 2 (24). – Режим

доступу:

http://www.pravgos.ru/index.php?option=com_content&view=article&id+149:201108-11-08-40-26&catid=60:2011-08-11-08-13-28&Itemid=67.

– Назва з екрана.

13. Торлопов В. А. Основные модели социального государства / В. А. Торлопов // Человек и труд. – 1998. – № 6. – С. 4–8.
14. Французская республика : Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с.
15. Якушик В. Проблемы типологии правового государства / В. Якушик // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 9–10. – С. 177–195.
16. Human Rights in the Twentieth Century / ed. by Stefan-Ludwig Hoffman. – Cambridge University Press, 2010. – 351 p.
17. Vasak K. Human Rights : A Thirty-Year Struggle : the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights / K. Vasak // UNESCO Courier 30:11. – Paris : United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. November 1977. – P. 29, 32.

References

1. Azarov A. Ja. Systema zashhyty prav y svobod cheloveka / A. Ja. Azarov. – М. : Moskovskaja shkola prav cheloveka, 2007. – 341 s.
2. Dlja nablyzhennja do JeS Ukrajini potribni spravdi nezalezhni sudy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: eunews.unian.net/ukr/detail/195873. – Nazva z ekrana.
3. Zagaljna deklaracija prav ljudyny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon2.rada.gov.ua/laws/shaw/995_015. – Nazva z ekrana.
4. Kalashnykov S. V. Ocherky teoryy socyalnogho ghosudarstva [Elektronnyj resurs] / S. V. Kalashnykov. – Rezhym dostupu: iisocialxnogogosudarstva.doc. – Nazva z ekrana.

5. Kant Y. Metafyzyka npravov / Y. Kant // Kant Y. Krytyka praktycheskogho razuma. Osnovy metafyziky npravstvennosti. Metafyzyka npravov. – SPb. : Nauka, 1995. – 528 s.
6. Kystjakovskij B. A. Fylosofyja y socyologhyja prava / B. A. Kystjakovskij. – SPb. : RKhGhY, 1998. – 800 s.
7. Konvencija pro zakhyst prav ljudyny i osnovopolozhnykh svobod [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon1.rada.gov.ua/laws/shaw/995_004. – Nazva z ekrana.
8. Konstytucija Ukrajiny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr. – Nazva z ekrana.
9. Melekhyn A. V. Teoryja ghosudarstva y prava / A. V. Melekhyn. – M. : Market DS korporejshn, 2007. – 633 s.
10. Novikov V. M. Pobudova socialjnoji derzhavy jak najvazhlyvisha skladova istorychnogho rozvytku [Elektronnyj resurs] / V. M. Novikov, V. Gh. Khara. – Rezhym dostupu: www.infolibrary.com.ua/books-text-10887.html. – Nazva z ekrana.
11. Protasov V. N. Teoryja prava y ghosudarstva / V. N. Protasov. – M. : Novyj Juryst, 1999. – 240 s.
12. Sokolov A. N. Pravovoe ghosudarstvo v Rossyy : sostojanye, problemy y perspektivy razvytyja [Elektronnyj resurs] / A. N. Sokolov // Pravovoe ghosudarstvo : teoryja y praktyka. – 2011. – # 2 (24). – Rezhym dostupu: http://www.pravgos.ru/index.php?option=com_content&view=article&id+149:201108-11-08-40-26&catid=60:2011-08-11-08-13-28&Itemid=67. – Nazva z ekrana.
13. Torlopov V. A. Osnovnye modely socyalnogho ghosudarstva / V. A. Torlopov // Chelovek y trud. – 1998. – # 6. – S. 4–8.
14. Francuzskaja respublyka : Konstytucyja y zakonodatel'nyye akty. – M. : Proghress, 1989. – 448 s.

15. Jakushyk V. Проблемы типологичеcкoгo гocударcтвa / V. Jakushyk // Филоcофcкaя и cоциoлoгичеcкaя мыcль. – 1993. – # 9–10. – С. 177–195.
16. Human Rights in the Twentieth Century / ed. by Stefan-Ludwig Hoffman. – Cambridge University Press, 2010. – 351 p.
17. Vasak K. Human Rights : A Thirty-Year Struggle : the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights / K. Vasak // UNESCO Courier 30:11. – Paris : United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. November 1977. – P. 29, 32.